

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 4 (100)

4 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Астана, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Астана, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Астана, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Астана, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Астана, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:

Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Астана, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Астана, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Астана, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Астана, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Астана, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Адрес редакции:

050100, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Astana, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Astana, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Astana, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Astana, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan, Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

SAPR. F. 8-п. In. 1. C. 292.

SAPR. F. 5. In 1. C. 5.

SAPR. F. 5. In. 1. C. 19.

SAPR. F. 30. In 1. C. 45.

SAPR. F. 267. In 1. C. 69.

Timoshechkina Ye.M. Raskulachivaniye krest'yanstva v Borisoglebskom okruge Tsentral'no-Chernozemnoy oblasti (pervaya polovina 1930 g.). Dissert. na soisk. uch.st. k.i.n. [Dispossession of the peasantry in the Borisoglebsk district of the Central Black Earth region (first half of 1930)]. Voronezh, 2014. 304 pp. [Elektronnyy resurs] URL: <http://www.science.vsu.ru/dissertations/..pdf> (data obrashcheniya: 13.10.2021) [in Russian].

Zhakisheva S.A. Kliometrika v Kazakhstane: retrospektsiya i perspektivy. [Cliometrics in Kazakhstan: retrospection and prospects]. URL: www.km.ru/referats/DC0BB62F (data obrashcheniya: 20.10.2021) [in Russian].

Zhakisheva S.A. Eliminatsiya Bayskiy khozyaystv v Kazakhstane na rubezhe 20-30-kh gg. XX v.: novyye podkhody, metody i tekhnologii. Monografiya [Elimination of Bay farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s. XX century: new approaches, methods and technologies. Monograph] / Almaty: Kazakh Universities, 2021. 222 pp.

Zhanbosinova A.S. Likvidatsiya kulachestva kak klassa na materialakh GAVKO [The elimination of the kulaks as a class based on the materials of SAEKR (State aghiv of the East Kazakhstan region)]. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Istoricheskiye i sotsial'no-politicheskiye nauki», 1(52), 163-168 (2017). [in Russian]

Zakharovskiy L.V. Politika «Likvidatsii kulachestva kak klassa» i yeye provedeniye v Ural'skoy oblasti. 1929-1933 gg. Avtoref. dissert. na soisk. uch.st. k.i.n. [The policy of "Liquidation of the kulaks as a class" and its implementation in the Ural region. 1929-1933]. Ekaterinburg, 2000. 31 p. [Elektronnyy resurs] URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/578/1/urgu0059s.pdf> (data obrashcheniya: 30.11.2021) [in Russian].

FTAMP: 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_121

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ (1917-1930 ЖЖ.)

Исмагулов Ұзақбай Шаукерұлы ^{1*}ID, Исмагулова Динара Мұратқызы ¹ID

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Исмагулов), dinara-muratovna@inbox.ru (Исмагулова)

Түйіндеме. Мақала бұрын өз алдына бірыңғай қарастырылмаған кеңестік жер саясатындағы жер нормасының жасақталу мәселесін жан-жақты талдауға арналған. Отандық және Ресей Федерациясы архивтерінен алынған тың деректер мен материалдар негізінде жер нормасының қолға алынуының мәні, оның жасақталу ерекшеліктері, жер қорын құруға және пайдалануға тартылу жолдары қарастырылады 1926 жылдан бастап Қазақстан бұрынғы Ресей империясы кезіндегі сияқты сырттан қоныстандыру аймағына тартыла бастайды. Соған байланысты осы жұмыстармен айналысатын Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы құрылады. Жері құнарлы болып келетін Қазақстанның солтүстік аймақтары «артық» жер іздестіру шарасына тартылады. Мал шаруашылығына келмейтін жер нормалары қойылып, артығы егіншілікке және қоныстандыруға белгіленеді. Мақалада жоғарыда көрсетілген проблемалар талданып, кеңестік жер саясатының саяси, әлеуметтік-экономикалық мазмұнының қайшылықтарын ашуға талпыныс жасалады.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, жерге орналастыру, жер нормасы, қоныстандыру, жер қоры

МРНТИ: 03.20

**ВОПРОСЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ НОРМ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА В КАЗАХСТАНЕ (1917-1930 ГГ.)****Исмагулов Узакбай Шаукерович ^{1*}ID, Исмагулова Динара Муратовна^{1ID}**¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Исмагулов), dinara-muratovna@inbox (Исмагулова)

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему анализу проблемы формирования земельной нормы в советской земельной политике, которая ранее не рассматривалась в широком масштабе. На основе новых архивных материалов рассматриваются суть установления земельных норм, особенности их формирования и пути вовлечения в определение земельного фонда. Авторы отмечают тот факт, что с 1926 года Казахстан превращается в зону переселения извне, как и во времена бывшей Российской империи, в связи с этим был создан Всесоюзный Переселенческий Комитет, а северные регионы Казахстана были вовлечены в поиск «излишков земли». Подчеркнуто, что урезались земельные нормы, соответствующие скотоводческому хозяйству, а излишние земли отводились земледелию и переселению. В статье анализируются вышеуказанные проблемы, делаются попытки раскрыть противоречия политического, социально-экономического содержания советской земельной политики.

Ключевые слова: Советская власть, землеустройство, земельная норма, переселение, земельный фонд.

IRSTI:03.20

**ISSUES OF ESTABLISHING LAND NORMS AND DETERMINING
THE LAND FUND IN KAZAKHSTAN (1917-1930)****Ismagulov Uzakbay Shaukerovich ^{1*}ID, Ismagulova Dinara Muratovna^{1ID}**¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

*Corresponding author

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Ismagulov), dinara-muratovna@inbox (Ismagulova)

Abstract. This article is devoted to a comprehensive analysis of the problem of the land norm in the Soviet land policy's formation, which was not previously considered on a large scale. On the basis of new archival materials, the essence of the establishment of land norms, the features of their formation and ways of involvement in the determination of the land fund are considered. The author notes the fact that since 1926 Kazakhstan has been turning into a resettlement zone from the outside, as in the times of the former Russian Empire, in connection with this, the All-Union Resettlement Committee was created, and the northern regions of Kazakhstan were involved in the search for "surplus land". It is emphasized that the land norms corresponding to cattle breeding were cut, and excess land was allocated to agriculture and resettlement. The above problems are analyzed in the article, attempts are made to reveal the contradictions of the political, socio-economic content of the Soviet land policy.

Key words: Soviet power, land management, land norm, resettlement, land fund.

Кіріспе. 1917 жылғы қазан революциясы нәтижесінде орнаған Кеңес үкіметі бұрынғы отар болған Қазақстанда жер мәселесіндегі қайшылықтарды шешуді қолға алды.

Сол кездегі көтерілген маңызды мәселелердің бірі Қазақстанда шаруашылықтың қай түрі дамуы керектігінде болды. Соған байланысты ғылым мен билік арасында тартыстардың орын алғандығы да белгілі.

XX ғ. 20-30 жылдарындағы тағы бір ерекшелік байырғы тұрғындарды және басқа ұлт өкілдерін жерге орналастыруға қажетті жер қарастыру, кейін қазақ жерінің бұрынғы патшалық Ресей кезіндегі

сияқты қоныстандыру қорларына кесуге ұласты. Сол себепті де тағы да қоныстандыру мекемелері құрылды, астықты аймақтар құру және оған сырттан келімсектер орналастыру үшін артық жер іздестірілді.

Артық жер анықтау үшін жер нормасы мәселесі көтерілді. Осы мәселенің ҚазАКСР және Түркістанда жүргізілуінің өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақстанда жер нормасын белгілеуде мамандар мен билік адамдары арасында тартыстар орын алды. Мамандар бұрынғы норманың қайшылығын дәлелдеп, жаңа норма керектігіне назар аудартты. Билік адамдары бұрынғы кездегі нормаға жүгінуді қолдады. Қазақстанда қойылған нормалардың ерекшеліктері болды.

Сондықтан да кеңестік дәуірде жер нормасының қолға алынуын, жасақталу ерекшелігін, оның саяси, әлеуметтік-экономикалық мән-мазмұнын жан-жақты ашып көрсету маңызды мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындау барысында мұрағат материалдары кеңінен пайдаланылды. Қажетті материалдар мен деректер Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архивінен (ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінен (ҚРПА), Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінен (РФМА), Ресей Экономикалық мемлекеттік архивінен (РЭМА), Ресей Әлеуметтік-саяси тарихы мемлекеттік архивінен (РӘСТМА) алынды. Құжаттардың барлығы дерлік жаңа, тың деректер болып табылады. Мақалаға сондай-ақ И.В. Лариннің, М.Г. Сириустың жер нормасына қатысты еңбектері, материалдар мен құжаттар жинағы, тақырыпқа қажетті басқа да материалдар пайдаланылды.

Зерттеу әдісіне тарихилық, объективтілік принциптері негізге алынды. Мәселені кеңінен ашу бағытында салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Тақырып бойынша өз алдына жеке, бірыңғай зерттелген еңбек жоқтың қасы. Мәселе жалпы ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы экономикалық дамуға, аграрлық саясатқа, қоныстандыру шарасына арналған арнайы зерттеулерде кездеседі. Олардың қатарында Г.Ф. Дахшлейгердің (Дахшлейгер, 1965), Б.А. Төлепбаевтың (Төлепбаев, 1984), Н.И. Платуновтың (Платунов, 1976), т.б. еңбектері бар екендігін атап өтуге болады.

Жер нормасына қатысты мәселелер, талдаулар С.П. Швецовтың (Швецов, 1926), М.Г. Сириустың (Сириус, 1925), И.В. Ларинның (Ларин, 1925), т.б. мақалаларында көрсетіледі.

Тақырыпқа қатысты Ә. Бөкейханов, М. Шоқай, Т. Шонанұлы, т.б. Алаш өкілдері де өз ой-пікірлерін білдіргендері белгілі.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кездегі зерттеулерде М. Қойгелдиевтің, Т. Омарбековтің, Ж. Әбілхожиннің, т.б. еңбектерінде қарастырылатын мәселе жөнінде деректер кездеседі. Олардың ішінде Ғ. Халидуллиннің (Халидуллин, 2001), Ұ.Ш. Исмагуловтың (Исмагулов, 2018) сияқты монографиялық еңбектерінде осы мәселеге қатысты тараушалар арналғанын айтып өтуге болады.

Кеңестік жер саясатындағы қайшылықтар Э. Карр, Х. Сетон-Уотсон, Дж. Уилер, М. Олкотт, У. Коларц, О. Кэрроу еңбектерінде беріледі. Ол жөніндегі мәліметтерді К. Есмағанбетовтың (Есмағанбетов, 1999), С.И. Ковальскаяның (Ковальская, 2007) зерттеулерінен табуға болады. Сондай-ақ шетел ғалымы С. Камеронның негізгі мәселесі аштық болып табылатын еңбегінде жер нормасы, қоныстандыру мәселелері қарастырылмағанмен Орталықтың Қазақстанда жүргізген аграрлық отарлауы әрекеттері ауыр да қайғылы жағдайға соқтырғаны жайында негізделіп кетеді (Камерон, 2020:17).

Нәтижелері. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін қазақ жерінде тұрғындарды жерге орналастыру ісі қолға алынып, оларға тиісілі жер нормасын жасақтау мәселесі көтерілгені белгілі. Аталмыш іс-шара ұлттық-территориялық межелеуге дейін Түркістанда және ҚазАКСР-да бөлек-бөлек жүзеге асырылды. Әсіресе, жер мәселесі тым шиеленіскен Түркістан өңірінде сол жерге орналастыру, соған байланысты норма белгілеу жұмыстары барысының өзіндік ерекшелігі болған еді.

Жалпы, бұл жақта норма белгілеу Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ басталды деп айтуға болады. 1921 жыл 19-сәуірдегі Жетісу ревкомы мен бөлім бастықтары бас қосуында Алматы уезі бойынша еңбек жер нормасы талқыланып, бекітіледі. Онда уездің бөлінген 8 ауданында норма мөлшері бағыты мынадай қалыпта болады: бірінші ауданда отырықшы тұрғындарына 26,25 дес.; жартылай отырықшыларға 97,1 дес., көшпенділерге 150,8 дес.; екінші ауданда тиісінше 22,06 дес., 68,03 дес., 116,0 дес.; үшінші ауданда отырықшы тұрғындарға 19,59 дес., жартылай отырықшыларға 72,1 дес., көшпенділерге 100,81 дес., бесінші ауданда тиісінше 22,78 дес., 90,7 дес., 140,0 дес., алтыншы ауданда 28,9 дес., 107,01 дес., 154,69 дес., жетінші ауданда 24,47 дес., 71,86 дес., 112,84 дес (ҚРОМА, 179:27).

Кейін, РКФСР Жер Кодексінің (1922 ж.), жерге орналастыру Ережесінің қабылдануына (1923 ж.) және де бұрынғы норма белгілеу материалдарын пайдаланудың қолға алынуына байланысты осы шара жаңа бағытқа ие болады.

Аталмыш заңдар мен материалдардағы көрсетілген жолмен оңтүстік аймақта жаппай жерге орналастыру аудандары бойынша тұтыну, еңбек, ұйымдастыру-өндірістік және төртінші түрі болып табылатын тұтыну-еңбек нормасы белгіленеді.

Бұрынғы отар болған аудандарда жаппай жерге орналастыру шарасын жүргізу барысында еңбек нормасын емес, тұтыну-еңбек нормасын пайдалану қолға алынады. Осы норма отбасының барлық «орташа деңгейдегі» қажеттіліктерін қанағаттандыра алады деп саналды (ҚР ОМА, 179:56).

Жерге орналастыру Басқармасы жер нормасын жасақтауда Орталық Статистика Басқармасы шығарған «Түркістан өлкесін аудандастыру» материалдарына, ондағы бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының, 1917 жылғы санақ мәліметтеріне толық сүйене алмады. Сондықтан, жасақталған норманы қолдану ауданын белгілеу сол аудандардың санақтық сипаттамасына байланысты емес, өлкенің экономикалық дамуының негізгі бағыттарын көрсететін генетикалық сипаттамасына негізделеді (ҚР ОМА, 179:57).

Барлық жағдайларды ескере отырып, Жерге орналастыру Басқармасы норма көлемін анықтаудың бірыңғайлығын, жоспарлығын нықтау мақсатында қажетті санақтық зерттеулердің болмауы мен соның салдарынан санақтық-эмпириялық тәсілді қолдана алмайтындықтан норма қоюда конструктивті әдісті пайдалану керек деп шешеді.

Осы жағдайлар жөнінде М. Сириус мынадай түсіндірме берген еді: «Орташа шаруашылық деңгейін анықтаудың екі жолы болды: біріншісі, эмпирикалық-санақтық, екіншісі, конструктивтік-теориялық. Бірінші тәсіл орта шаруашылық деңгейін санақтық материалдар мен бюджеттік зерттеулер негізінде математикалық есептеу бойынша шығаруға бағытталды. Бұл арада шаруашылық факторы қазіргі таңда қандай екендігі немесе өткен кездерде қандай болғандығы жөнінде есеп жүргізіледі.

Дегенмен кеңестік үлгідегі есептеуде қайшылықтар байқалды. Сондықтан, орташа шаруашылықтың жаңа түрін құру үшін 2-і әдіс-конструктивтік-теориялық әдіс қолдану қажеттігі туды (ҚР ОМА, 179:121-122).

Осы тәсілді қолданып, Басқарма кезінде отар болған өңірлерде отырықшы-егін шаруашылығына арнап жер нормасының екі түрін, яғни төменгі норма (шаңырақта орташа деңгеймен алғанда 4,5 жаны, қорасында 6,36 бас малы бар), жоғарғы норма (шаңырақта орташа деңгеймен алғанда 6,5 жаны, қорасында 7,37 бас малы бар) белгілейді.

Мал-егін шаруашылығына жер нормасын белгілеу, сол жоғарыда көрсетілген шаруашылыққа ыңғайластырылған бағытта жүргізіледі:

1. Отбасында орташа алғанда 4,5 жаны бар шаруашылық;

2. Отбасында орташа алғанда 6,5 жаны бар шаруашылық (Перспективы хозяйства Туркеспублики, 1924:8-9).

Егін-мал шаруашылығы, сондай-ақ мал-егін шаруашылығы аудандарында жер нормасының ауытқу деңгейі былай анықталады: егін-мал шаруашылығы ауданында төменгі норма егістікте 5,05-9,77 дес., пішендікте 1,79-3,55 дес., жайылымда 6,6-10,69 дес., жоғарғы норма егістікте 5,84-13,67 дес., пішендікте 1,79-3,65 дес., шабындықта 8,10-12,83 дес. мөлшерінде есептеледі. Ал, мал-егін шаруашылығы ауданында бір шаруашылыққа 2 дес. пішендік жағдайында егістік 2,09-5,70 дес. жайылым 49,61-93,60 дес. болады.

Норманы жасақтай отырып Жерге Орналастыру Басқармасы оның, әсіресе мал-егін шаруашылығын пішендік және егістікпен қамтамасыз етудегі көрсеткіші төмен екендігін мойындайды және оған өлкедегі жер тарлығы, тұрғындар санының қалыптан тыс артықтығы нормасы көтеруге мүмкіндік бермеді деп ақталады (ҚР ОМА, 174:62).

Норма тек европалық тұрғындарға ғана емес, сондай-ақ отырықшылыққа көшуге мәжбүр болып отырған қазақтарға да есептеледі. Қазақтарға тиісілі жер нормасы орыстарға кесілген мөлшермен бірдей белгіленеді. Ұсынылып отырғын нормалар мөлшері жағынан төмендеу болғанымен шаруашылықпен айналысатын отбасының қалыпты өмір сүруін қамтамасыз етеді деп саналды. Жерге орналастыру қорының мөлшерін тек статистикалық әдіспен есептеу мүмкін емес-ті. Себебі, ол дәл сол кездегі жағдайға ғана байлаулы болды. Ал, жағдай мынаны көрсетті: егістік жер көлемі 1913 жылы 740.000 дес. болса, 1923 жылы ол 280.000 дес. дейін кеміп кетеді. Сол себепті, норма жасақтау барысында қордың мүмкін болар қалыпты қалпы есепке алынады, яғни ол жағдай суландыру жүйелерін жөндеу, суарылмайтын жерлерді өңдеу, ұқсату және шаруашылықты нығайту, т.б. шараларын жүзеге асырумен қарастырылады.

Жерге орналастыру барысында аудандастыру негізіне бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының (Румянцев, т.б.) материалдары алынады. Өйткені, көп қаржы және ұзақ мерзімді қажет ететіндіктен жаңа зерттеулер жүргізуге мүмкіндік болмайды (ҚР ОМА, 176:52-53).

Жұмыстар ең алдымен жер қатынасы тым шиеленісті егіншілік-мал шаруашылығы ауданында басталады.

Ерекше жер комиссиясы Жетісу губерниясындағы Таулы-Жалайыр болысында 19 дес., Сырдария губерниясы Шымкент уезіндегі болыстарға 17 дес. жер белгіледі (РФ МА, 52:69).

Жалпы, норма егін-мал шаруашылығына және мал-егін шаруашылығына бөлек-бөлек қойылады. Оның мөлшері біріншісінде 23,5 дес., екіншісінде 43 дес. болады (РФ МА, 52:71).

Лепсі уезінің территориясы үш кіші ауданға бөлініп, норма оларға да жекелей беріледі: 1-кіші ауданға - 20 дес., II - кіші ауданға - 23 дес., III - кіші ауданға - 27 дес. (РФ МА, 52:73).

Шымкент өңірі бес экономикалық-шаруашылық ауданға бөлінеді. I-ауданда түрлі кәсіпшілік пен қаржы көздері болғандықтан 4 жаннан тұратын отбасына жер нормасын 30% төмендету жөнінде шешім шығарылады. Соған байланысты мұнда отбасында 6 және одан жоғары және отбасында 4-5 жан бар егіншілікпен айналысатын шаруашылықтарға бөлек екі норма қойылады. Оның біріншісі 14 дес. (15,30 га), екіншісі 9,25 дес. (10,10 га) тең болады. Ал қалған II-У аудандарда норма тиісінше 14,36 дес. (15,50 га), 28,89 дес. (30,99 га), 14,36-28,89 дес. (15,50-30,99 га), 48,0 дес. (52,44 га) болады (РФ МА, 52:67-68).

Түркістан уезінің Жаңақорған болысында екі норма көлемі қойылады. Мал-егін шаруашылығына жататын 4 әкімшілік ауылға 87,09 га (усадыба-0,6, суарылмалы егістік 1,6, тың жер 2,0, богарлық жер 1,0, шабындық 3,2, жайылым 78,6) жер белгіленеді. Ал егін-мал шаруашылығы ауданына жататын екі ауылға 31,76 га (суарылмалы егістік 3,06, тың жер 3,0, қамыс, шабындық 0,5, жайылым 25,2) анықталады (РФ МА, 52:104). Көшпенді аудандарға жер нормасы жасақталмайды. Сол себепті бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының мәліметтері пайдаланылады. Бұрынғыдай бір бас малға келетін жер нормасы көлемін анықтай отырып, оны 24 бас (жылқыға шаққанда) малға көбейту ұсынылады. Нәтижесінде, жер көлемі орташа алғанда 1 бас малға 3,50 дес., ал шаруашылыққа 93,60 дес. келетін болады (ҚР ОМА, 174:62).

ҚазАКСР-да да жер нормасы патшалық кездегі мәліметтерді пайдалану негізінде қойылады. Сол себепті де губернияларда жер нормасын қою біркелкі болмады. Мысалы, Орынбор губерниялық Жерге орналастыру Басқармасы санақтық-экономикалық материалдарды пайдаланып, губернияда ауыл шаруашылығының дамуы барысын келтіреді, жалпы сипаты және бюджеті арқылы қалыпты орта шаруашылықты анықтап шығарады. Осылар негізінде қазақ және орыс тұрғындарына жоғары, орташа және төменгі дәрежедегі тиісілі (1 жанға) жер нормасын белгілейді.

Семей губерниясында норма белгілеу Ф. Щербинаның 1900 жылғы зерттеуі және 1917 жылғы ауыл шаруашылығы санағы мәліметтері негізінде жүзеге асырылады. Жерінің басым бөлігін көшпелі және жартылай көшпелі қазақтар жайланып жатқан осы губернияда норма мал басына және одан бөлек қосымша қыстау маңы территориясына, сондай-ақ жайлауға белгіленеді. Бірақ жайлауда болар мерзімі жөнінде мәлімет болмағандықтан ақырғы жылдық норманы қоюға мүмкін болмайды. Бұл проблема қазақтарды жерге орналастыру кезінде шешіледі деп есептеледі.

Семей уезі бойынша жан басына қойылған орташа деңгейдегі жер нормасының көрсеткіші орыс тұрғындары үшін шабындықтан 0,77, қолайлы жерден 6,04, қолайсыз жерден 12,18, барлығы 18,99 дес., қазақтар үшін тиісінше 1,38, 3,48, және 10,26, барлығы 1,2 дес. көрсетеді (ҚР ОМА, 176:128 а.).

Тұрғындар есебінен 1925 жылы жерге орналастыруға 199 жер пайдаланушы қамтылады, олардың 92-і орыстарға, 73-і қазақтарға тисе, 34-і аралас түрде болады, жалпы жер ауданы 757.798 дес. құрайды (ҚР ПА, 683:237).

Ақмола, Қостанай және Ақтөбе губернияларында жер нормасын белгілеу жұмыстары жүргізілмейді. Ақмола губерниясында В. Кузнецовтың 1910 жылғы қайта жүргізген санақтық-экономикалық зерттеуі материалдарындағы норма мөлшері пайдаланылады. Семей губерниясында ол норма Ф. Щербина белгілеген норманың кішірейтілген түрі есебінде қабылданбайды. Міне, осы жағдайларды ескере келіп, жерге орналастыру ісінің инспекторы В.Н. Попов «Жеке аудандарда қалыпты қазақ шаруашылығын анықтайтын бағдар мәліметтер және аудандарға сипаттама жасақталмаған, 1910 жылғы нормаға негіздеме берілмеген. Қостанай және Ақтөбе губернияларында норма белгілеу шарасы дәл осы күйде. Өз тарапымынан айтарым Орынбор және Семей губернияларында қазақтарға белгіленген норманы қуаттауға болады. Ал, Ақмола, Қостанай және Ақтөбе губернияларында норманы Щербинаның зерттеу материалдарының, қайта зерттеу және 1917 жылғы

ауыл шаруашылығы санағы мәліметтерінің негізінде жасақтау қажет»-деп көрсетеді (ҚР ОМА, 176:130).

Ақмола губерниясында 1920 жылдың ортасына дейін норма негізіне бұрынғы Қоныстандыру Басқармасы белгілеген норма мөлшері алынады. Басқарманың революцияға дейін орыс тұрғындарына қойған нормасы ер адам басына 11-15 дес. болған еді. Кеңес үкіметі кезінде норма орыстар үшін бұрынғы ер адам басына сақталған мөлшерді екіге бөлу арқылы қойылып, ол 5.5-7.5 дес. аралығын құрайды.

Осы кездері қазақ тұрғындарына жер нормасы бірнеше рет қойылады. 1924 жылы көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы-егіншілік аудандарында 1907-1909 жылдардағы В. Кузнецов экспедициясы пайдаланған норманы қолдану қабылданады. Алайда, ЕХК губерниялық жерге орналастыру басқармасына 1896-1902 жылдардағы Ф. Щербина экспедициясы белгілеген норманы негізге алуға нұсқау береді. 1925 жылы қазақ тұрғындарын жерге орналастырудың перспективалық жоспарын жасақтау барысында кейбір түзетулер енгізіліп, Ф. Щербинаның сол нормасы қабылданады. Дегенмен, кейін ол нормалар қайта қарауға ұшырайды (ҚР ПА, 757:395). Әр норманың өзіндік ерекшеліктері болғандығы белгілі.

1924 жылы Көкшетау, Петропавл, Атбасар, Ақмола уездеріндегі қазақтар үшін 1907-1909 жж. Кузнецов экспедициясының, 1896-1902 жж. Щербина экспедициясының нормалары пайдаланылады (ҚР ПА, 757:402).

Жер нормасын белгілеу ісінде нақты тәжірибелердің болмады. Сол себепті де бұрынғы патшалық кездегі мәліметтерді, норма мөлшерлерін пайдалану қолға алынған еді. Бастапқы уақытта жер нормаларын жасақтауды жергілікті орындардың өздері жүзеге асырса, ал кейін В. Кузнецов, Ф. Щербина, т.б. экспедициясы қойған жер нормасы пайдаланылады. Алайда, негізгі мазмұны халық мүддесіне келмейтін ол нормалар алғашқы күндерден-ақ сынға ұшырды. Жалпы тұрғындарға, оның ішінде қазақтарға жаңа нормалар белгілеу жұмыстары жүргізіледі, сондай-ақ сол мәселенің төңірегінде түрлі талқылаулар өткізіледі.

Жалпы, Қазақстанда революцияға дейін жерге орналастыру жұмысына байланысты үш зерттеу кезеңі жүргендігі белгілі. Олар: Ф. Щербинаның экономикалық зерттеулері, бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының топырақтық-ботаникалық және сол басқарманың аралас (әсіресе, Хворостанский басқарған Торғай-Орал Қоныстандыру ауданындағы жұмыстар), яғни экономикалық және жалпылай табиғи-тарихи зерттеулері.

Бұрынғы нормаларды сынаушылардың бірі И.В. Ларин Ф.А. Щербина экспедициясының Көкшетау, Ақтөбе және Қарқаралы уездерінде белгілеген жер нормасының қайшылықтарына талдау жасайды (РФ МА, 68:169-170). Кіріс мөлшерін Щербина экспедициясының Қазақстанда белгілеген бюджеттердің (129 бюджет) орташа кірісімен салыстырады және уездерде кірістің төмен болуына жер нормасының төмен қойылуы себеп болды деген түйін жасауға мүмкіндік береді және көтеру жолдарын ұсынады (Ларин, 1926:171,180).

Көшпелі қазақтар үшін бұрынғы жер нормасы мөлшерінің еш пайдасы жоқтығын ғалым М. Сириус жақсы түсінген еді. Сол себепті де ол қазақтар шаруашылығына ыңғайланған жер нормасын жасақтады, бас қосуларда талқыға ұсынады және дәлелдемелерін келтіреді (Сириус, 1925:60-61).

Жер нормасы мәселесі түрлі съезд, бас қосуларда да күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің қатарында болған еді. 1924 жылы ақпан айында өткен ҚазАКСР жер қызметкерлерінің III-съезінің Жерге орналастыру және мелиорация секциясында жер нормасы жөнінде Хованов пен М. Сириустың баяндамалары тыңдалады (ҚР ОМА, 466:161-166).

Кейін екі баяндама бойынша қатысушылар пікірлерін білдіреді. Кей қатысушылар бұрынғы норма деңгейін пайдалану немесе көшпенділікті жою жайындағы айтқандарына Ж. Сұлтанбеков қарсылық білдіреді, жаңа норма керек екеніне назар аудартады (ҚР ОМА, 466:164-165).

Кейін, ЕХК Коллегиясының 1925 жыл 30 сәуірдегі (№17 хаттама) отырысында М. Сириус дайындаған осы жерге орналастыруға норма белгілеу тәртібі жөніндегі нұсқауы талқыланады. Нәтижесінде жер кесушілер жер нормасын қоюда осы нұсқауды басшылыққа алуы керектігі және Жерге орналастыру Басқармасының нұсқауды кестелер мен цифрлық сандарды пайдалану әдісін көрсететін түсіндірмелермен толықтыруы жөнінде қаулы шығарылады (РФ МА, 2:3).

Осы жер нормасы мәселесі сол жылдың 12 мамырында болған Коллегия отырысында да қаралады. Мұнда М. Сириус ҚазАКСР жерге орналастырудың перспективалық жоспары жайында баяндама жасайды. Жан-жақты талқылаудан кейін 1924/25-1934/35 жылдарға арналған жоспарды кей өзгерістер енгізу арқылы бекітуге қаулы қабылданады. Онда жер нормасына байланысты мынадай тармақтар болды:

1. ҚазАКСР барлық ауданында шаруашылық түрінің анықталуы тарихи-табиғи және тұрмыстық жағдайға байланысты болатындығы мойындалсын;

2. Қазақ шаруашылығы үшін норманың жоғары қойылуы мынадай жағдаймен негізделсін: а) Қазақ өлкесін отарлау барысында Қоныстандыру Басқармасының ең шұрайлы жерлерді алып қоюымен қалған жерлер көп жағдайда сапасыз болғандықтан орнын норма мөлшерін көбейту арқылы өтеу мүмкіншілігінен; б) отырықшылыққа не жартылай отырықшылыққа өтуші қазақтардың жаңа өмір салтына бейімделу қажеттілігі үшін норманы көтеру керектігінен (ҚР ОМА, 78:6).

Сібір жақтағы қазақтарға жер нормасын белгілеуде де қайшылықтар болады. Бұл жақта Ф. Щербина, В. Кузнецов материалдарын пайдалану мәселесі көтеріледі. Жиналыста сөз алған қазақ өкілі Итбаев аталған зерттеушілер материалдары қазіргі талапқа сай келмейтіндігі, олардың кезінде басқа мақсат ұстанғандықтарын алға тартып, наразылық білдіреді.

Осы мәселеге қатысты материалдарды қазақтарға норма қоюға келетіндігі, иә келмейтіндігі жөнінде зерттеу жүргізу қажеттігі жайындағы ұсыныстар қабылданбайды (РМЭА, 2936:38-39).

XX ғ. 20-30 жылдарында Қазақстан тұрғындарын жерге орналастыру жұмыстарына байланысты бірнеше рет жер нормасы жасақталғанын білеміз. Атап өтер болсақ, жергілікті жер басқармаларының, мемлекеттік қоныстандыру институтының, Егіншілік Халық Комиссариатының, Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасының, т.б. нормалары қолданысқа тартылып көрінді.

Әрине, кейінгі Қоныстандыру Басқармаларының нормасын айтпағанда басқалары барынша оңтайлы жағдайды іздестіру әрекеті болды деп айтуға болар. Бұрыннан қалыптасқан тәжірибелік үлгі болмағандықтан бұрынғы патшалық кезеңдегі жер бөлу тәсілі басшылыққа алынды. Дегенмен олардың жарамсыздығына байланысты жаңадан ғылыми негізделген норма жасақтау керек болады.

Соның әсерінен 1926 жылы 1-сатылық жұмыстар жүргізілген аудандардағы қазақ тұрғындары үшін жер нормасын жасақтау мақсатында С. Швецов комиссиясы жұмыс істейді.

Қазақстанның солтүстік бөлігіне жататын бұл аудандар солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 2,5 мың верстке созылып жатты. Ол аудандар қатарына Орал губерниясынан Ащысай, Слаухинск, Қараоба және Бөрлі, Ақтөбе губерниясынан Аралтөбе, Семей губерниясынан Ақсу, Терекөл, Қызылағаш, Өрік, Маралды, Ақмола губерниясынан Ортақшылар, Төңкеріс сияқты болыстар жатты.

Жер нормасын белгілеуде бұрын белгілеген нормалардың жылдар өтуіне және халық санының өсуіне сәйкес қайта қаралып, ауқымы қысқартуға тап болуы мүмкіндігі ескеріледі.

Осы мәселе бойынша С. Швецов өз сөзінде сол кездегі қалыптасқан барлық жағдайлар негізінде шаруашылыққа белгіленіп отырған жер көлемінің барлық уақытта да жеткілікті болатындығына кепілдік бере алатындығын, шаруашылық жер тапшылығын сезінген кезде, сол жағдай олардың халық тығыздығының деңгейіне қарамастан жерден тапшылық көрмейтін шаруашылық түріне көшуіне түрткі болатындығын, сондықтан «еңбек», «тұтыну» нормаларына жүгінбей, жерді еш қыспай, сол жағдайдағы қалыпты шаруашылықты қамтамасыз ететін мөлшерде бөлу керектігін айтады (ҚР ОМА, 745:8).

Қалыпты деңгейдегі деп есептелген шаруашылықты анықтау әдісі бойынша алдымен шаңырақтың мүліктік тізімінен еңбегін басқа шаруашылықтарға сатпайтын және шаруашылықтарына өзгенің еңбегін сатып алмайтын шаруашылықтар іріктеліп алынады. Сонан соң бюджеттік зерттеуден алынған мәліметтер негізінде шаруашылықтың жекелей алынған элементтерінің он жылдық аралығындағы (1915-1925 жж.) өзгерісінің динамикалық коэффициенті қойылады, одан кейін шаңырақтық-мүліктік тізімде көрсетілген шаруашылықтардың негізі болып саналатын элементтері жоғарыда аталған динамикалық коэффициентке сәйкестендіріліп норма белгіленуі тиіс қалыпты деңгейдегі деп саналатын еңбек шаруашылығы анықталады.

Осындай шаруашылықтар қатарына Батыс Қазақстанда жылқыға шаққанда 1-10 (шаруашылықтың 80%-і), ал шығыс жақтарда 1-25 (шаруашылықтың 90%-і) бас малы бар шаруашылық топтар жатқызылды.

Зерттеу нәтижесінде болыстықтардағы барлық жер 138.563 дес. болғанымен норма бойынша керек деп есептелгені 192.275 дес. көрсетеді (РФ МА, 29:51). Норма төңірегінде арнайы мәжілістерде тартыстар болады. Ақырында жоғары қойылған деген сылтаумен С. Швецов нормасы қабылданбай қалады (РМЭСТА, 106:39).

Сол кездері норма белгілеу бағытында С.П. Швецов комиссиясымен қатар Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитеті де жұмыс істейді. Оның өзіндік себептері болды.

1926 жылдан бастап қоныстандыру шарасына жол ашылуы себепті одақтас және автономиялық республикаларға өз жерлерінде жер қорларын анықтау және соған байланысты қоныстандыру жоспарларын жасақтауға нұсқау беріледі. Алайда ҚазАКСР жер қорын анықтау ісімен айналысудан

бас тартады. Республика басшылық орындары қоныстандыруға келетін бос жер қорларының жоқтығын алға тартып, Қазақстанда байырғы тұрғындарды толық жерге орналастырып болмайынша сырттан келімсек орналастыру шараларының жүргізілмейтінін айтады. Сол себепті де Комитет бүкілодақтық дәрежедегі қоныстандыру жоспарын құруды кешіктірмеуді алға тартып Қазақстандағы жер қорын анықтау әрекетіне өз бетімен кірісіп кетеді.

Соған байланысты Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитетінің Пленумы 1926 жылдың 5 шілдесінде 1928/29 жылдан бастап халқы тығыз орналасқан аудандардан тұрғындар қоныстандыру үшін жер қорын дайындауға кірісу жөнінде қаулы қабылдайды. Сөйтіп, Қазақстан патшалық билік кезіндегідей тағы да қоныстандыру ісіне тартылады.

Осы жұмыспен бір мезетте Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы Қазақстан тұрғындарына жер нормасын жасақтайды. Норма егіншілік аймақтағыларға 30 га, егін-мал шаруашылығымен айналысатындарға 69 га болып белгіленеді (РФ МА, 29:55-56).

Бұл әрекеттің негізгі мазмұны бұрынғы патша үкіметі кезіндегі норма қою әдісін пайдалана отырып, егіншілікті дамыту сылтауымен қор кесу болды.

Аудандастырулар бұрынғы патшалық кезеңде жасақтаған Щербина зерттеуімен үндеседі деп табылады. Сол себепті де осы жағдай бұрынғы зерттеулер мәліметтерін пайдалануға мүмкіндік береді:

а) аудандар бойынша Щербина экспедициясы жасақтаған қазақ шаруашылығының бюджеттік сипаттамасы;

б) уездер бойынша Қоныстандыру Басқармасының қайта зерттеуі негізінде жасақталған сипаттама;

в) 1922/23 жылға жататын ОСБ (ЦСУ) бюджеттік мәліметі. Қазақстанға Щербинаның 4 группасы келеді деп саналды.

Осы сипаттамалар ішінен қалыпты шаруашылық ұғымына келетіні алынып, ол түрлі кезеңдерде жинақталған эмпирикалық мәліметтермен салыстырылып қарастырылады (РФ МА, 28:5).

Егіншілікпен айналысатын қалыпты шаруашылықтың жер пайдалануы былайша анықталады: усадьба-1 дес., егістік-13,5 дес., пішендеме-4,0 дес., далалық жайылым-9,0 дес., нәтижесі 27,5 дес. немесе 30,0 га. Қалыпты шаруашылықта 6 жан болатынын ескеріліп, жер үлесі 5 га деп саналады. Ал егін-малмен айналысатын қалыпты шаруашылықтың пайдаланатын жер көлемі мынадай болады: усадьба-1 дес., егістік-8 дес., пішендеме-8 дес., жайылым-46 дес. нәтижесі 63 дес. немесе 68,85 га (РФ МА, 28:15-19). РКФСР ХКК 1927 жыл 19 шілдедегі БҚК Солтүстік Қазақстан бойынша жасақтаған нормасын Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясында талқылау жөнінде қаулысына байланысты 9 тамыз күні осы іспен айналысқан ауыл шаруашылығы секциясы жұмысшы комиссиясының есебі тыңдалады. Мәжілісте ҚазАКСР мүддесін қорғаушылар жер норманың жасақталу жолына үзілді-кесілді қарсылық білдіреді (РФ МА, 28:36-37).

КСРО ХКК 3 ауданға белгіленген жер нормасы жөнінде қаулы қабылдайды. Қаулыда ҚазАКСР жерді пайдалану жөніндегі БҚК белгілеген нормасы сын көтере бермейтіндігі көрсетіліп, Қазақстан үкіметіне норманы іс жүзінде пайдалану барысында осы ауданға теориялық тұрғыда белгіленген құр норманы ғана емес, сондай-ақ бар шаруашылықтардың жерді пайдаланудағы барлық жағдайларының ескерілуін қадағалау тапсырылады (РФ МА, 28:48-49).

Алайда, қазақ жерінен қор табу мақсатында норма жасақтау жұмысы тоқтамайды. БОАК Президиумы 1927 жыл 12 желтоқсанда норма жасақтаудың жаңа жолын қарастыру жөнінде қаулы шығарады. Сөйтіп, қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылығын ыдырату одан әрі жүре береді.

1920 жылдың екінші жартысынан бастап Орталық тарапынан алға қойылған мәселелерді шешуде Қазақстанның шартты түрде Солтүстік Қазақстан деп алынған бөлігіне аса назар аударылғаны белгілі.

Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитеті басшыларының бірі М.И. Лацис Қазақстанның солтүстік жағында ауыл шаруашылығына жарамды 80 млн. га жер бар екендігіне, ондағы тұрғындар саны 3,9 млн. адам құрайтындығына, егер тұрғындарға БҚК жер нормасы негізінде шаруашылыққа 33 га-дан 69 га дейін жер кесілсе 33 млн. га жер бос қалатынына назар аудартып, осы жер қорын халқы тығыз орналасқан аудандардан тұрғындар орналастыруға болатындығы, қордың сыйымдылығы 660 мың шаруашылық немесе 3.960 мың жан көрсететіндігі жайында ескертеді (Лацис, 1929:76).

Жалпы, Солтүстік Қазақстанның жалпы жер ауданы - 2.160.390 ш.ш. немесе 216.039.000 га құрайды.

Әкімшілік бірлігі 2 округ (Қостанай және Адай), 4 губерниядан (Ақтөбе, Орал, Ақмола, Семей) тұрды.

Барлық тұрғындар саны - 4,1 млн. (оның ішінде 2,1 млн. жергілікті тұрғындар, 2 млн. қоныс аударушы европалық тұрғындар). Айта кетер жай, дән себуге қолайлы жерде (80 млн.га) тек 3,2 млн. жан тұрады, оның 2 млн. орыс, 1,2 млн. байырғы тұрғындар.

Орталық қоныстандыру үшін Солтүстік Қазақстанның далалықтары мемлекетке Сібірдің, Қиыр Шығыс және Оралдың орманды алқаптарына қарағанда арзанға түсетіндігін алға тартады.

Перспективалық жоспарға сай орманды аудандарда бір отбасын жерге орналастыру 1278 сомнан айналса, далалықта ол 796 сом құрайтын болды. Сол себепті Қазақстандағы барлық артық жерді қоныстандыру шарасына тарту орманды алқаптарға қарағанда жарты миллиард сомға арзанға түседі деп есептелді. Ескертіп кетер жай, далалық аудандарда қоныстанушылар шаруашылығының товарлығы 2 жылдан кейін келсе, орманды алқаптарда ол 5-10 жылға созылады деп саналған (РФ МА, 170:48).

Солтүстік Қазақстанның егіншілікке қолайлы екі зонасында (Орал, Ақтөбе, Ақмола, Семей губерниялары және Қостанай округі) артық жер қоры 33,2 млн. га деп табылады. Жергілікті тұрғындар 33-69 га норма мөлшерінде жермен қамтылса, онда бес жылдың ішінде губерния, округтерде 600 мың жанға үлес дайындауға, 260 мың жанды орналастыруға мүмкіндік туатын болады.

5 жылдық ішінде әр жылда қор дайындау және орналастыру тиісінше былай қарастырылады: 1928/29 ж.-10 мың және 0; 1929/30 ж.-60 мың және 500; 1930/31 ж.-10 мың және 25 мың; 1931/32 ж.-180 мың және 80 мың; 1932/33 ж.-250 мың және 140 мың, барлығы-600 мың және 260 мың (РФ МА, 2536:35).

Ал, жалпылай алғанда Қазақстанға қоныстандыруға жоспарланған шаруашылық және адам саны мынадай болған еді: 1) 1929/30 жылы 14.545 және 80.000; 2) 1930/31 жылы 18.182 және 100.000; 3) 1931/32 жылы 25.454 және 140.000; 4) 1932/33 жылы 32.727 және 180.000, барлығы 99.908 шаруашылық және 500.000 адам (РФ МА, 7:91).

Солтүстік Қазақстан аймағында зерттеу жұмысына тартылған жер көлемі 51.865.346 га немесе 518.653 ш.ш. құраған.

Зерттелген жер көлемі округтер бойынша мынадай мөлшерде болады: Орал - 1.735.549 дес. [3,4%], Ақтөбе - 7.128.394 дес. [13,7%], Қостанай - 11.511.545 дес. [22,2%], Петропавл - 12.054.378 дес. [23,2%], Ақмола - 8.074.623 дес. [15,6%], Павлодар - 11.366.857 дес. [21,9%], барлығы - 51.865.346 дес. [100%] (Состояние сельского хозяйства КазССР., 1930:13).

Экспедицияның тағы бір жерде келтірген мәліметінде Солтүстік Қазақстанда зерттелген жер көлемі ҚазАКСР жалпы территориясының 19,3% (ПХК мәліметі бойынша 2.909.393 ш.ш.) құраған (Состояние сельского хозяйства КазССР., 1930:14).

Қорытынды. Сонымен, қорыта келгенде Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Ресей империясы кезіндегі отарлық жер саясатының қайшылықтарын жою қолға алынды. Бастапқыда отарлық езгіден босаған тұрғындарды жермен қамтамасыз ету үшін, кейін қоныстандыру саясатын жүзеге асыру бағытында жер нормасын белгілеу, жер қорын анықтау шаралары жүргізілді.

Норма жасақтау жұмыстары ұлттық-территориялық бөлініске дейін Түркістан өлкесі мен ҚазАКСР бөлек-бөлек жүзеге асырылды. Норманың бірнеше түрі қолданылды. Көп жағдайда норма жасақтау әдіс-тәсіліне бұрынғы патшалық кезеңдегі тәжірибелер пайдаланылды. Дегенмен осы мәселеге қатысты мамандар өз пікірлерін білдіріп, оларды қазіргі жағдайда пайдаланудың қайшылықтарын ашып, өздерінің ұсыныстарын білдірді.

Жалпы, норма жасақтау төңірегінде мамандар мен билік орындары арасында тартыстар орын алды. Қазақ шаруашылығы ерекшелігіне байланысты ғылыми негізде жасақталған норма мөлшері Орталық тарапынан тым жоғары қойылған есебінде қабылданбай қалды. Норма жасақтаумен айналысу жұмысы Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы қызметкерлеріне тапсырылды. Қалай да болса артық жер шығару керектігін мақсат еткен Басқарма қызметкерлері қазақтар үшін қажетті норма мөлшерін әдейі қысқартып бақты. Сөйтіп, тұрғындарға шаруашылық ерекшеліктеріне қарай жер кесу үшін қолға алынған жер нормасын белгілеу ісі ақыр аяғында егін салу, сондай-ақ кеңестік қоныстандыруға қор анықтау жұмыстарына ыңғайластырылып жіберілді.

Әдебиеттер тізімі

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.

Есмағанбетов К. Зарубежная историография истории Казахстана (с древнейших времен до начала 90-годов XX в.): дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 1999. 294 с.

Исмагулов Ұ.Ш. Кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясаты (1917-1940 жж.). Ақтөбе, 2018. 392 б.

Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / пер. с англ. Алексей Терещенко. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.

- Ковальская С.И. Судьбы модернизации Казахстана в англоязычной историографии: Научное издание. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2007. 336 с.
- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай – ҚР ПА), 141 қ. 1 т. 757 іс. 402 парақ.
ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 683 іс. 237-п.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай-ҚР ОМА). 74 қ. 2 т. 466 іс. 161-166-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 1 т. 78 іс. 6-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 745 іс. 8-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т., 179 іс. 27,56-57, 121-122-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 174 іс. 62-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 176 іс. 52-53, 128, 160-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 1 т. 683 іс. 237-п.
- Ларин И.В. Некоторые итоги анализа норм земельного надела, установленные экспедицией Ф.А. Щербины в Кокчетавском, Актюбинском и Каркаралинском уездах // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской АССР. 1926. Л., 1926. С. 167-182.
- Лапис М.И. Аграрная перенаселенность М.-Л., Госиздат., 1929. 142 с.
- Перспективы хозяйства Туркеспублики. 1924-1929 гг. Ташкент: Изд.ТЭС, 1924. 1027 с.
- Платунов Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917-1941 гг.). Томск, 1976. 283 с.
- Ресей Экономикалық мемлекеттік архиві (РЭМА). 478 қ. 7 т. 2936 іс. 38-39-пп.
Ресей әлеуметтік-саяси тарихы мемлекеттік архиві (РӨСТМА). 17 қ. 85 т. 106. іс, 39-п.
Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві (әрі қарай-РФ МА). 3260 қ. 6 т. 52 іс. 67-73, 104 пп.
РФ МА. 484 қ., 1 т., 2 іс, 3-п.
РФ МА. 3260 қ., 4 т., 68 іс, 169-170-пп.
РФ МА. 3260 қ., 7 т., 29 іс, 51, 55-56-пп.
РФ МА. 3260 қ., 7 т., 28 іс, 5, 15-19, 36-37, 48-49-пп.
РФ МА. 1235 қ., 120 т., 170 іс, 48-п.
РФ МА. 262 қ., 1 т., 2536 іс, 35-п.
РФ МА. 5675 қ. 1 т. 7 іс. 91-п.
- Сириус М.Г. О нормах землепользования для кочевого населения КССР // Советская Киргизия. 1925. №5-6. С. 52-65.
- Состояние сельского хозяйства КазССР, пути его реорганизации и перспективы переселения (по материалам обследования КазССР экспедицией ВПК СССР за 1928 г.) М.: Центр. тип. НКВМ, 1930. 183 с.
- Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925гг.) / Сборник документов и материалов. А.: Изд. АН КазССР, 1962, 592 с.
- Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. М.: Наука, 1984. 270 с.
- Халидуллин Г. Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.). Алматы: Ғылым, 2001. 212 с.
- Швецов С.П. Природа и быт Казахстана // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Л., 1926. С. 93-105.

References

- Dahshlejger G.F. Social'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazahstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921-1929)] Alma-Ata: Nauka, 1965. 536 s. [In Russian].
- Esmaganbetov K. Zarubezhnaya istoriografiya istorii Kazahstana (s drevnejshih vremen do nachala 90-godov XX v.) [Foreign historiography of the history of Kazakhstan (from ancient times to the beginning of the 90s of the twentieth century)]: dis. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 1999. 294 s. [In Russian].
- Halidullin G.H. Politika Sovetskogo gosudarstva v otnoshenii kazahskih sharua (1917-1940 gg.) [The policy of the Soviet state towards the kazakhs peasants (1917-1940 yy.)]. Almaty: Fylym, 2001. 212 s. [In Russian].
- Ismagýlov U.Sh. Кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясаты (1917-1940 жж.) [Land policy of the Soviet authorities in Kazakhstan (1917-1940.)]. Aqtóbe, 2018. 392 b.

- Kazaqstan Respublikasy Prezidentinin arhivi (KR PA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. 141 k. 1 t.757. is. 3-p.
- KR PA. 141 k. 1 t. 683. is. 237-p.
- Kazaqstan respublikasy Ortalyk memlekettik arhivy [Central state archive of the Republic of Kazakhstan (further- KR OMA.)] 74 k. 2 t.466 is. 161-166 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 78 is. 6 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 745 is. 8 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 179 is. 27, 56-57, 121-122 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 174 is. 62 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 176 is. 52-53. 128,160 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 683 is. 237 p.
- Kameron S. Golodnaya step'. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan] / per. s angl. Aleksej Tereshchenko. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 360 s. [In Russian].
- Koval'skaya S.I. Sud'by modernizacii Kazahstana v angloyazychnoj istoriografii: [The fate of the modernization of Kazakhstan in the English-language historiography] Nauchnoe izdanie. Astana: ENU im. L.N: Gumileva, 2007.336s. [In Russian].
- Larin I.V. Nekotorye itogi analiza norm zemel'nogo nadela, ustanovlennye ekspeditsiei F.A. Scherbiny v Kokchetavskom, Aktyubinskom i Karkaralinskom uezdah [Some results of the analysis of land allotment norms established by the expedition of F.A. Shcherbina in Kokchetav, Aktobe and Karkaraly counties] // Kazahskoe hozyaistvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyah. Materialy k vyrabotke norm zemel'nogo ustroistva v kazahskoi ASSR. L.,1926. S.167-182. [In Russian].
- Latsis M.I. Agrarnaya perenaselennost' [Agrarian overcrowding]. M.-L.: Gosizdat, 1929. 142 s. [In Russian].
- Platunov N.I. Pereselencheskaya politika Sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie v SSSR (1917-1941 gg.) [Migration policy of the Soviet state and its implementation in the USSR (1917-1941)]. Tomsk, 1976. 283 s. [In Russian].
- Perspektivy hozyaistva Turkrespubliki. 1924-1929 gg. [Prospects for the economy of the Turkestan Republic. 1924-1929 yy.]. Tashkent: Izd. TES, 1924. 1027 s. [In Russian].
- Russian State Archive of Economics. F. 478. In. 7. C. 2936. P. 38-39.
- Resei Federacijasy memlekettik arhivi (RF MA) [State Archive of the Russian Federation] 3260 k. 6 t. 52. is, 67-73, 104 pp.
- RF MA. 484 k. 1 t. 2 is. 3 p.
- RF MA. 3260 k. 4 t. 68 is. 169-170 pp.
- RF MA. 3260 k. 7 t. 29 is. 51, 5556 pp.
- RF MA. 3260 k. 7 t. 28 is. 5, 36-37 pp.
- RF MA. 1235 k. 120 t. 170 is. 48 p.
- RF MA. 262 k. 1 t. 2536 is. 35 p.
- RF MA. 5675 k. 1 t. 7 is. 91 p.
- Shvecov S.P. Priroda i byt Kazahstana [Nature and life of Kazakhstan] // Kazahskoe hozyajstvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyah. L.,1926.S.93-105. [In Russian].
- Sirius M.G. O normah zemlepol'zovaniya dlya kochevogo naseleniya KSSR [About norms of land use for the nomadic population of the KSSR] // Sovetskaya Kirgiziya. 1925. № 5-6. S. 52-65. [In Russian].
- Sostoyanie sel'skogo hozyaistva KazSSR, puti ego reorganizatsii i perspektivy pereseleniya (po materialam obsledovaniya KazSSR ekspeditsiei VPK SSSR za 1928 g.) [The state of agriculture of the Kazakh SSR, the ways of its reorganization and the prospects for resettlement (based on the survey of the Kazakh SSR by the expedition of the military-industrial complex of the USSR for 1928)]. M.: Tsentr. rtip. NKVM,1930. 183 s. [In Russian].
- Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v vosstanovitel'nyi period (1921-1925 gg.)/Sbornik dokumentov i materialov [Socialist constructing in Kazakhstan during the recovery period (1921-1925) / Collection of documents and materials)]. A.: Izd. AN KazSSR, 1962. 592 s. [In Russian].
- Tulepbaev B.A. Socialisticheskie agrarnye preobrazovaniya v Srednej Azij i Kazahstane [Socialist agrarian reforms in Central Asia and Kazakhstan.]. M.: Nauka, 1984. 270 s. [In Russian].
- The Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). F. 17. In. 85. C. 106. P.39

**МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	5
Төлебаев Т.Ә., Шорманова А.И. СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	15
Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С. ПРОБЛЕМАТИКА ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ИСТОРИОГРАФИИ XX-XXI ВЕКА	30
Үскәк А., Zhumatay G. THE EXPERIENCE OF ORGANIZING MEASURES TO TRANSLATE OFFICE WORK INTO KAZAKH LANGUAGE (1923-1925)	40
Мамытова С.Н., Сулейменова К.К. ПРИМЕНЕНИЕ IT ПРИ ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСТОЧНИКОВ И МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ МАССОВОГО ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА: ОПЫТ 3D РЕКОНСТРУКЦИИ	48

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

Шамғонов А. 1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.....	59
Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н. «КАГАНЫ И ХАНЫ «ЙЕКИ МОНГОЛ УЛУСА.....	72
Маргулан А.С. К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ УРУС ХАНА ПРАРОДИТЕЛЯ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ЖАНИБЕКА И КЕРЕЯ	80
Атангаева Б.Ж., Сайранбекова Ұ.С., Ахметова Р.Д. ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК: ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX Ғ. БАСЫ).....	90

**XX-XXI ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
HISTORY OF THE XX – XXI CENTURIES
ИСТОРИЯ XX – XXI ВВ.**

Нурпеисов Е.К., Жусуп С.А. ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ О СУВЕРЕНИТЕТЕ АЛАШ	101
---	-----

Сыздыкова А.М., Аманова А.С., Молдакимова А.С. БАЙЛАР МЕН КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ БАРЫСЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ЕРТИС ӨЦІРІ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРСЫЛАСУ КӨҢІЛ-КҮЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	111
Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М. ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1917-1930 ЖЖ.).....	121
Қасымова Д.Б., Құдайбергенұлы Б., Мамраймов С.Д. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ІСІ» ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ	132

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАВЗОЛЕЯ АЛМАТ-ТАМЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ (В КОНТЕКСТЕ ОХРАННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ НА ПАМЯТНИКЕ)	142
Ёлгин Ю.А. ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО САЙРАМА: К ЮБИЛЕЮ АКАДЕМИКА Б.А. БАЙТАНАЕВА.....	160
Сайкенева Д.К., Морякова М.Т. РИТУАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ СОБАКИ В РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ	172

**РЕЦЕНЗИЯ
СЫН-ШҚІР
REVIEW**

Кыдыралина Ж.У. РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ СБОРНИКА ДОКУМЕНТОВ «ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4» (АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.).....	181
--	-----

**ЮБИЛЕЙ
МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY**

ВИДНОМУ УЧЕНОМУ – ЭТНОЛОГУ-ПАМЯТНИКОВЕДУ С.Е. АЖИГАЛИ ИСПОЛНЯЕТСЯ 70 ЛЕТ!.....	185
ТАРИХШЫ БЕРЛІБАЕВ БАҚДӘУЛЕТ 70 ЖАСТА!.....	189